

დედა: დენოტაცია, კონოტაცია და ცნებითი მეტაფორები

ენაში სიტყვის მთავარ ფუნქციად ნომინაციურობა მიიჩნევა. ნომინაციის, როგორც მოვლენის, ბუნებიდან გამომდინარე კი ჭირს მისი წარმოდგენა ოდენ შიგაენობრივ პროცესად; აქ ხომ უამრავი სოციოკულტურული ფაქტორი იჩენს თავს. ამ მხრივაც თვალსაჩინოა განსხვავებები სხვადასხვა ენასა და, შესაბამისად, სხვადასხვა ენობრივ მსოფლხედვას შორის.

სწორედ სხვადასხვა ენისა და კულტურის დამახასიათებელ ნიშან-თვისებათა შესწავლისა და შედარების გზით კოგნიტიურ ლინგვისტიკაში მომუშავე სპეციალისტები მივიდნენ იმ დასკვნამდე, რომ, რადგანაც ბუნებრივ ენაში არსებული კატეგორიები იმავე ტიპისაა, როგორც სხვები ჩვენს ცნებითს სისტემაში, ხოლო მონაცემები ენობრივი კატეგორიების შესახებ ხელს შეგვიწყობს უკეთ ჩავწვდეთ კოგნიტიურ კატეგორიებს, მაშინ ცხადი ხდება ყოველი ენის, როგორც აზრების უნიკალური ორგანიზაციისა და მათი წარმოქმნის განსხვავებული წესების ერთობლიობათა, განუზომელი მნიშვნელობა.

ამგვარი თვალსაზრისის გაძლიერებას ხელი შეუწყო მეტაფორის ცნების ჩამოყალიბებამაც. ტრადიციული შეხედულებით, „მეტაფორიზება სიტყვისა უფრო მხატვრული ენის თვისებაა“ (ლლონტი, 1988, გვ. 26). კოგნიტივისტები კი ამ საკითხს სრულიად განსხვავებულად უდგებიან: „უმრავლესობისათვის მეტაფორა პოეტური აზროვნების საშუალება და რიტორიკული მაღალფარდოვნებაა — უფრო ექსტრაორდინარული, ვიდრე ჩვეულებრივი ენის საგანი. უფრო მეტიც, მეტაფორა, როგორც წესი, განიხილება მხოლოდ ენის კუთვნილებად, უფრო სიტყვების და არა აზრე-

ბისა და ქმედების მახასიათებლად. ამის გამო ბევრს ჰგონია, რომ უმეტაფროდაც იოლად გავლენ ფონს. ჩვენ დავინახეთ, რომ მეტაფორა შეაღწევს ჩვენს ყოველდღიურ ცხოვრებაში არა მარტო ენაში, არამედ აზრსა და ქმედებაშიც. ჩვენი ჩვეულებითი ცნებითი სისტემა, რომელზე დაყრდნობითაც ჩვენ კიდევ ვაზროვნებთ და კიდევ ვმოქმედებთ, თავიდან ბოლომდე მეტაფორულია თავისი არსით“ (ლაკოფი და ჯონსონი, 1980, გვ. 3). ვინაიდან ამ მეტაფორულობის თავისებურებათა გამოვლენის საუკეთესო საშუალება ენაა, ამიტომაც გამორჩეულ მნიშვნელობას ვანიჭებთ მოცემული ენისათვის დამახასიათებელი ცნებითი მეტაფორების წარმოჩენას. ნიშანდობლივია, რომ ყველაზე ნათლად სწორედ აქ აშკარავდება განსხვავებები სხვადასხვა ენობრივ მონაცემზე დამყარებულ ეროვნულ მსოფლხედვას შორის. აღსანიშნავია ისიც, რომ ეს განსხვავებები ფიქსირდება ერთი შეხედვით საყოველთაო ცნებების შემთხვევაშიც.

პროცედურა, რომლის მიხედვითაც წინამდებარე ნაშრომში განზრახული გვაქვს ამ თავისებურებათა წარმოჩენა, შემდეგია: საანალიზოდ ავიღეთ სიტყვა **დედა**. თავდაპირველად წარმოვადგინეთ მის ძირითად მნიშვნელობას, ხოლო შემდეგ იმ გადატანით მნიშვნელობებსაც, რომელთა საფუძველზედაც ქართულში შექმნილია (და იქმნება) შესაბამისი ცნებითი მეტაფორები. ამ გზით შევეცდებით გამოვავლინოთ ამ ცნების, როგორც პროტოტიპული სტრუქტურის, კოგნიტიური დიაპაზონის ჰორიზონტები ქართულ ენაში. იმისათვის რომ წარმოდგენილ მასალას უფრო მკაფიო გამოსახულება მივანიჭოთ, ქართული მაგალითების პარალელურად უცხოენოვანი მონაცემებიც იქნება გამოყენებული. ამის საჭიროებას ისიც ადასტურებს, რომ „მოცემული კულტურის ყველაზე არსებითი ღირებულებები უშუალო კავშირშია ყველაზე არსებითი ცნებების მეტაფორულ სტრუქტურასთან ენაში“ (ლაკოფი და ჯონსონი, 1980, გვ. 22).

„ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის რვატომეულში **დედა**-ს დენოტაციური მნიშვნელობა შემდეგი სახითაა მოცემული:

„**დედა** (**დედისა**, ზოგჯერ **დედასი**) 1. ქალი თავისი შვილების მიმართ, — მშობელი (ქალი)“ (ქეგლ, III, 1953, სვ. 1113).

შემდეგ მოცემულია რამდენიმე კონოტაცია:

„2. ძვ. ქალი, დედაკაცი, [...] 3. ზოგიერთი დედალი ფრინ-

ველი, ცხოველი ან მწერი თავისი შვილების მიმართ. 4. იზმარება ნამატის მომცემი ან კიდევ შვილებიანი ზოგიერთი ცხოველისა, ფრინველისა და მწერის მსაზღვრელად (იწერება ცალკე). 5. გამოხატავს ზოგიერთი არსებითი სახელის მდებარეობით სქესს (იწერება ერთად)“ (ქეგლ, 1953, სვ. 1113-1114).

ამას კი მოსდევს შემდეგი გადატანითი მნიშვნელობები:

„ნ. გადატ. რაც რისამე წყაროა, რაც დასაბამის, სიცოცხლის მომცემია, — რისამე საფუძველი, წარმომშობი, სათავე, საწყისი. 7. გადატ. მთავარი, ძირითადი (იწერება ერთად)“ (ქეგლ, III, 1953, სვ. 1114).

სწორედ ის ფაქტი, რომ **დედა** სიტყვით ქართულში შესაძლებელია ზემომოყვანილი მნიშვნელობების (ვგულისხმობთ ბოლო ორს) გადმოცემა, არის საფუძველი ამ ცნების კოგნიტური დიაბაზონისა, რაც საცნაური ხდება ცნებითი მეტაფორების საშუალებით:

(1) **დედააზრი** — „წიგნ. ძირითადი, მთავარი აზრი. [...] სახელმძღვანელო აზრი, შეხედულება, მოსაზრება“ (ქეგლ, III, 1953, სვ. 1115-16).

(2) **დედაარსი** — „წიგნ. მთავარი არსი, არსებითი მხარე; ბუნება, რაობა“ (ქეგლ, იქვე, სვ. 1116).

(3) **დედაბოძი** — „1. ძველი ქართული სახლის — დარბაზის — მთავარი ბოძი, დგას შუაში, მთელი სახურავი მასზეა დაყრდნობილი; [...] 2. წიგნ. გადატ. (რისამე) საფუძველი, მთავარი საყრდენი, ქვაკუთხედი. || ღერძი, მამოძრავებელი ძალა“ (ქეგლ, იქვე).

(4) **დედაბუდე** — „გადატ. წყარო, სათავე“ (ქეგლ, იქვე, სვ. 1117).

(5) **დედაბურჯი** — „მთავარი ბურჯი“ (ქეგლ, იქვე).

(6) **დედამიწა** — „1. მზის სისტემის ცთომილი (პლანეტა), რომელზედაც განვითარებულია ორგანული სიცოცხლე და ჩვენ

ვცხოვრობთ. [...] მთელი ქვეყანა, მსოფლიო“ (ქეგლ, იქვე, სვ. 1119).

აღსანიშნავია, რომ ქართულ **დედამიწა**-ს მოეპოვება პარალელები ზოგიერთ ევროპულ ენაში (ინგლ. mother earth, გერმ. Mutter Erde და ა. შ.), თუმცა ეს „დამთხვევა“ ბიბლიიდან იღებს სათავეს: „შიშველი გამოვედი დედის მუცლიდან და შიშველი დავებრუნდები იქ“ (იოზი 1.21). ამასთან დაკავშირებით თ. გასტერი მიუთითებს, რომ „არავინ ბრუნდება დედის მუცელში. მაშასადამე, სიტყვა **იქ** უნდა გავიგოთ დეიქტურად: მთქმელი მიუთითებს მიწაზე იმის მინიშნებით, რომ ის არის ყველა ადამიანის დედა“ (გასტერი, 1969, გვ. 786). და მაინც, აღნიშნული ცნებითი მეტაფორა ჩვენი პლანეტის სახელწოდებად მხოლოდ ქართულში ფიქსირდება.

(7) **დედაქალაქი** — „სახელმწიფოს მთავარი ქალაქი, ჩვეულებრივ, მთავრობისა და უმაღლესი საკანონმდებლო ორგანოს ადგილსამყოფელი (სინონ. ძვ. სატახტო ქალაქი)“ (ქეგლ, იქვე, სვ. 1120). ძველ ქართულში ამ სიტყვას დერივატებიც ჰქონდა: **დედაქალაქელი**, **დედაქალაქობაი** (სარჯველაძე, 1995, გვ. 75).

(8) **დედაციხე** — „მთავარი ციხე“ (აბულაძე, 1973, გვ. 139).

(9) **დედაძარღვი** — „წიგნ. გადატ. არსებითი მხარე, საფუძველი, ძირითადი, მთავარი (აზრი)“ (ქეგლ, 1953, გვ. 1121).

გამორჩეული ყურადღება უნდა დაუთმოს კიდევ ერთ მაგალითს:

(10) **დედაენა** — „1. ენა, რომელსაც ბავშვობიდანვე ითვისებს ადამიანი მშობელთაგან და მახლობელთაგან და ყველაზე უფრო ბუნებრივია მისთვის ლაპარაკსა და აზროვნებაში; ენა, რომელზედაც პირველად ამეტყველებდა ბავშვი და რომელიც ურთიერთობის საშუალებაა იმ საზოგადოებისა, რომლის წევრიც თვითონ არის, — მშობლიური ენა, ღვიძლი ენა“ (ქეგლ, იქვე, გვ. 1114).

როგორც ცნობილია, სხვა ენებშიც მოიპოვება მსგავსი

ფორმულა მშობლიური ენის აღსანიშნავად (მაგ.: ინგლ. mother tongue, გერმ. Muttersprache, ფრანგ. langue maternelle, ესპ. lengua materna, შვედ. modersmål და ა. შ.), თუმცა, როგორც აღმოჩნდა, ევროპულ ენებში ამ სიტყვათშეხამებას ქართულისაგან განსხვავებული სოციოკულტურული მოტივაცია ჰქონია. სხვათა შორის, ციცერონი ლათინურს „მამათა ენას“ (sermo patria) უწოდებდა. ამასთან დაკავშირებით, ე. ჰაუგენი იხსენებს იმ ფაქტს, რომ შუა საუკუნეების ევროპაში მხოლოდ მამაკაცები იღებდნენ განათლებას (რაც ლათინურ ენაზე ხდებოდა), ხოლო ქალები მოწოდებულნი იყვნენ მხოლოდ საოჯახო საქმეების საკეთებლად, მათ შორის ბავშვების აღსაზრდელად; დედები კი თავიანთ შვილებს ესაუბრებოდნენ არა მკვდარ ლათინურზე (რომელიც მათ არ იცოდნენ), არამედ თავიანთ მშობლიურ ენაზე. შესაბამისად, ლათინური ითვლებოდა „მამის ენად“, რადგან იგი იყო მწიგნობრული ენა, დასავლეთ ევროპის ერთა ცოცხალი ენები კი „დედის ენად“, რადგანაც „ადრეულ შუა საუკუნეებში იგი ძირითადად წარმოადგენდა კნინობით (ხაზი ჩვენია — ზ. კ.) ტერმინს ქალებისა და ბავშვების, ე. ი. წერა-კითხვის უცოდინარი ხალხის, ენის აღსანიშნავად... იგი გაჩნდა იმისათვის, რომ აესახა ახლებური დაპირისპირება მამაკაცებისა და ქალების ენას შორის“ (ჰაუგენი, 1991, გვ. 82).

როგორც ვხედავთ, ტერმინ **დედაენა**-ს წარმოშობას სპეციფიკური სოციალური პირობები ედო საფუძვლად დასავლეთ ევროპაში განვითარებადი ქვეყნებიდან მიგრირებული ან ადგილობრივი, ძირძველი ეროვნული უმცირესობის ენათა აღსანიშნავად (სკუტნაბ-კანგასი, 1981). ამით იმის თქმა გვინდა, რომ ქართული და ევროპული ენების „მასალობრივი დამთხვევა ამ შემთხვევაში არ ნიშნავს მსოფლხედვითს იგივეობას; პირიქით, ქართულში მსაზღვრელი **დედა** მთავრისა და ძირითადის აღმნიშვნელია, ევროპულ ენებში კი — მეორეხარისხოვნისა, როგორც ეს ზემომოყვანილი მაგალითის შუქზე გამოჩნდა.

აქვე უნდა გაესვას ხაზი კიდევ ერთ კონკრეტულ შემთხვევას, რომელიც ააშკარავებს ამა თუ იმ ტიპის ცნებითი მეტაფორის პოვნეირება-არაპოვნეირების პრაგმატულ ღირებულებას. როგორც ცნობილია, თავის დროზე საბჭოთა კავშირში გატარებული ასიმილაციონისტური პოლიტიკის შენიღბვის მიზნით რუ-

სულენოვან პუბლიკაციებში შემოთავაზებული იყო ტერმინი *второй родной язык* („მეორე მშობლიური ენა“). ნიშანდობლივია, რომ ვ. ავრორინის (1975) გარდა თითქმის არც ერთ რუსულენოვან ავტორს არანაირად არ ეხამუშება ეს სიტყვათშეხამება (იხ. მაგ.: ხანაზაროვი, 1963; ბაზიევი და ისაევი, 1973). რა თქმა უნდა, აქ მიზეზი, გარდა პოლიტიკური მოტივებისა, რუსულში **დედაენა**-ს მსგავსი ცნებითი მეტაფორის არაპოვნეობაშიცაა საგულებელი. ქართულში კი ამ რუსული „ტერმინის“ ზედმიწევნითი თარგმანი „მეორე მშობლიური ენა“ პარადიგმატულად გვაძლევს ***მეორე დედაენა**-ს, რაც ზემოთ წარმოდგენილ ცნებითს სისტემას ვერანაირად ვერ ეგუება.

როგორც უკვე აღინიშნა, იმ პრინციპს, რომ მსაზღვრელი **დედა** სისტემებზე ანიჭებს „მთავრის, ძირითადის, არსებითის, საფუძველთადადების“ მნიშვნელობას სხვადასხვა ცნებას, კვლავაც პროდუქტიული ხასიათი აქვს. ამის გამოვლენებაა თანამედროვე ზებირ თუ წერით მეტყველებაში ხმარებული (თუმცა ლექსიკოგრაფიულად აქამდე დაუფიქსირებელი) **დედაეკლესია**, **დედამდინარე** (შდრ. გერმ. Vater Rhein „მამა რაინი“), **დედაქუჩა** და მსგავსი მაგალითები. ეს კი იმას ნიშნავს, რომ სემანტიკური კომპონენტი „საწყისი, სათავე“ კვლავ ცოცხალია ამ სიტყვის მნიშვნელობაში. ის ფაქტი, რომ იგი **დედა**-ს თავდაპირველ მნიშვნელობაში აღდგება, საცნაური ხდება შემდეგის საფუძველზე:

(11) **დედანი** — „1. თავდაპირველი ტექსტი, საიდანაც პირი გადააქვთ (გადაწერით ან გადაბეჭდვით) ან რომლის მიხედვითაც აწყობენ (სტამბაში) — ძირითადი ტექსტი, ორიგინალი. [...] 2. იმ ენაზე დაწერილი, რომელზედაც შეიქმნა, — ორიგინალი (ტექსტი)“ (ქეგლ, 1953, სვ. 1120).

ღირსსაცნობია, რომ ამ სიტყვის ძველქართული ფორმაა **დედა** (=დედანი): „ღაიწერა... დ ე დ ი ს ა გ ა ნ საბა წმიდისა“ - 1741, 297რ; „რომელ დ ე დ ა ს ა ეწერა, მე იგი ღამიწერია“ იქვე, 281რ“ (აბულაძე, 1973, გვ. 138).

ენობრივი ფასეულობანი წარმოაჩენს ჩვენს კულტურულ ფასეულობებს, მათ, რომლებიც თაობებიდან თაობებზე გადასულან; ეს თაობები კი არა მარტო საზრდოობენ ამ ფასეულობე-

ბით, არამედ ავითარებენ კიდევ მათ. ეს კი იმას ნიშნავს, რომ ისინი იყვნენ და არიან იმდენად მნიშვნელოვანი სასიცოცხლო ძალისანი, რომ მათი შემდგომი გავრცობა-განვითარება აბსოლუტურად კანონზომიერი და ბუნებრივი პროცესია. ენაში ამგვარი მეტაფორების მოშლა კი მოასწავებს შემეცნების კრიზისს. სწორედ ამიტომ არიან ისინი მსოფლზედვითი ღირებულების მქონენი.

ლიტერატურა

აბულაძე, 1973 — ი. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი. თბილისი.

ავრორინი, 1975 — В. А. Аврорин, Проблемы изучения функциональной стороны языка. Ленинград.

ბაზიევი და ისაევი, 1973 — А. Т. Базиев, М. И. Исаев, Язык и нация. Москва.

გასტერი, 1969 — Th. H. Gaster, Myth, Legend and Custom in the Old Testament. London.

ლაკოფი და ჯონსონი, 1980 — G. Lakoff, & M. Johnson. Metaphors We Live by. Chicago.

სარჯველაძე, 1995 — ზ. სარჯველაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი. თბილისი.

სკუტნაბ-კანგასი, 1981 — T. Skutnab-Kangas, Tvåspråkighet. Lund.

ქეგლ, 1953 — ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, რვატომეული, ტ. III. თბილისი.

დლონტი, 1988 — ა. დლონტი, ქართული ენის ლექსიკოლოგიის საფუძვლები. თბილისი.

ხანაზაროვი, 1963 — К. Х. Ханазаров, Сближение наций и национальные языки в СССР. Ташкент.

ჰაუგენი, 1991 — E. Haugen, The "Mother Tongue". In R. L. Cooper & B. Spolsky (eds). The Influence of Language on Culture and Thought. Berlin & New York.